УДК 347.155:347.65

Орлов І. П.
кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри
цивільно-правових дисциплін
та правового забезпечення
підприємницької діяльності
Харківського економіко-
правового університету

АКТУАЛЬНІ ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ВІКУ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ, З ЯКОГО ВИНИКАЄ ПРАВО НА ЗАПОВІТ (ТЕСТАМЕНТОЗДАТНІСТЬ)

Анотація. У наведеній статті проведено науковий аналіз заповідальної правоздатності фізичної особи, передбаченої Цивільним кодексом України. Зазначено проблемне питання стосовно чіткого визначення віку, з якого виникає у фізичних осіб право на заповіт. Розглянуті точки зору сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців з цього питання. Наведенні приклади цивільно-правового регулювання заповідальної правоздатності фізичних осіб у законодавсті інших держав. Запропоновані зміни до чинного законодавства України, щодо врегулювання наведеного проблемного питання.

Ключові слова: право на заповіт, заповідальна правоздатність фізичної особи, виникнення права на заповіт у емансипованих осіб.

Аннотация. В данной статье проведен научный анализ завещательной правоспособности физического лица, предусмотренной Гражданским кодексом Украины. Указано проблемный вопрос относительно четкого определения возраста, с которого возникает у физических лиц право на завещание. Рассмотрены точки зрения современных отечественных и зарубежных ученых по этому вопросу. Приведенные примеры гражданско-правового регулирования завещательной правоспособности физических лиц в законодавельстве других государств. Предложены изменения в действующее законодательство Украины относительно урегулирования указанного проблемного вопроса.

Ключевые слова: право на завещание, завещательная правоспособность физического лица, возникновения права на завещание у эмансипированных лиц.

Summary. This article provides a scientific analysis of the testamentary legal capacity of an individual, provided for by the Civil Code of Ukraine. The problematic question is indicated regarding a clear definition of the age at which individuals have a right to a will. The points of view of modern domestic and foreign scientists on this issue are considered. The examples of civil law regulation of testamentary legal capacity of individuals in the legislation of other states. Changes to the current legislation of Ukraine regarding the settlement of this problematic issue are proposed.

Key words: right to testament, testamentary legal capacity of an individual, emergence of the right to testament by emancipated persons.

Постановка проблеми. Відповідно до статті 1235 ЦК України кожній фізичній особі з повною цивільною дієздатністю гарантовано право на заповіт. Право на здійснення заповіту є одним із проявів загальної цивільної правоздатності фізичної особи, елементом її правового статусу, її суб'єктивним правом. У праві заповідати знаходить своє відображення принцип диспозитивності суб'єктивних прав фізичних осіб, у першу чергу, правомочність розпоряджатися речами, що належить їм на праві приватної власності.

Право на заповіт відноситься до особистих прав фізичних осіб, адже визнання такого права складає необхідну умову позитивної соціальної активності особи. В. А. Бєлов стверджує, що можливість громадянина визначити, до кого перейдуть його майнові права після смерті може бути реалізована мовчанням або шляхом призначення посмертних правонаступників в особливому акті (заповіті). Мовчання громадянина означає в цьому аспекті згоду на перехід цього майна до своїх спадкоємців за законом тієї черги, яка підлягає закликанню до спадкування [3, с. 884, 885].

Заповідальна правоздатність формально визнається за кожною фізичною особою. На відміну від інших елементів правоздатності фізичної особи, вона фактично звужена суто особистим характером заповіту як правочину, що не можна вчинити через представника. У зв'язку з цим можна говорити, що право заповідати з'являється у фізичної особи з виникненням у неї права ухвалення рішення про здійснення заповіту чи з виникненням заповідальної дієздатності, що виникає в момент повноліття. Таким чином, заповіт може скласти тільки цілком

дієздатна особа, що передбачено цивільним законодавством. Заповідач повинен усвідомлювати свої дії та ними керувати. Дієздатність визначається на момент вчинення заповіту [16, с. 399, 400].

Основний зміст. В цьому аспекті слід вказати на наявність двох наукових позицій, що протиставляються одна одній стосовно можливості неповнолітніми особами складати заповіт.

Так, В. І. Серебровський [18, с. 118, 119], П. С. Нікітюк [14, с. 120, 121], М. В. Гордон [8, с. 49] вважають, що громадяни, які не досягли 18 років, не набувають права складати заповіт. Причому на думку дослідників, факт укладення шлюбу не змінює рівня інтелектуальної зрілості, а відтак, і не впливає на право скласти заповіт. Загалом схожого погляду додержується Ю. О. Заіка, який вказує також на перешкоди суто практичного характеру, що мають місце у зв'язку із відсутністю у неповнолітнього паспорту, оскільки нотаріус буде позбавлений можливості встановити особу, яка виявить бажання укласти заповіт. Таємниця заповіту не дає можливості неповнолітньому отримати кваліфіковану допомогу. Надане особі право має цінність лише тоді, коли ним можна реально скористатися. В іншому випадку, це право не лише втрачає свою цінність, а і взагалі позбавлене сенсу [12, с. 15].

Прихильники другої концепції допускають в окремих випадках наявність у осіб, які не досягли 18 років, права на складення заповіту. Зокрема, З. В. Ромовська вказує, що право на заповіт надано не лише особі, яка досягла повноліття, а й тому неповнолітньому, хто набув повної цивільної дієздатності у зв'язку з реєстрацією шлюбу чи записом його батьком, матір'ю дитини, і тому, кому повна цивільна дієздатність була надана органом опіки та піклування або судом. Відповідно, не мають цього права неповнолітні діти (від 14 до 18 років), а також особи, цивільна дієздатність яких обмежена судом [17, с. 80, 81]. Наведену точку зору підтримують також О. О. Печений та О. О. Первомайський [19, с. 168].

Інші дослідники вважають, що неповнолітні мають право складати заповіт лише щодо коштів, які вони отримали як заробітну плату або стипендію, а також грошей, які їм сплатили як гонорар автора об'єкта права інтелектуальної власності. Так, В. Ю. Чуйкова пропонує прямо передбачити у відповідній статті ЦК України право неповнолітнього заповідати гроші, джерелом яких є особистий заробіток або стипендія, а також гонорари автора об'єктів інтелектуальної власності [21, с. 10].

М. Ю. Барщевський та Т. Д. Чепіга передбачали можливість за частково дієздатними особами заповідати своє майно з таких підстав:

– особа, яка зловживає спиртними або наркотичними засобами, не позбавляється законом повної цивільної дієздатності, а лише обмежується в ній;

– метою призначення піклувальника є недопущення громадянином такого використання свого майна, що йтиме на шкоду йому самому, його сім'ї;

– заповіт здійснюється після смерті заповідача і не може бути використаний для продовження зловживання спиртними напоями та наркотичними засобами [2, с. 67–69; 20, с. 51].

Дещо інші аргументи наводить І. В. Жилінкова, обстоюючи аналогічний погляд. Автор зазначає, що оскільки відповідна стаття ЦК України надає неповнолітнім права розпоряджатися своїм заробітком, стипендією, іншими доходами, то, відповідно, передача цього майна за заповітом є одним із способів такого розпорядження. В іншому випадку виникає колізія: з одного боку, неповнолітній має право розпоряджатися своїм заробітком, стипендією, іншими доходами, а з іншого – у нього немає можливості розпорядитися зазначеними коштами шляхом складання заповіту [11, с. 23].

Б. С. Антімонов та К. А. Граве вважали, що неповнолітній має право скласти заповіт щодо своєї заробітної плати. Причому такий заповіт може бути вчинений без згоди законних представників. І навпаки, на думку вчених, якщо заповіт стосується іншого майна, що належить неповнолітньому заповідачеві (зокрема, майна, подарованого йому або отриманого в порядку спадкування), то вчинення заповіту такої особи має відбуватися лише за згодою її законних представників [1, с. 148].

Л. К. Буркацький [4, с. 96, 97], Л. В. Саннікова [13, с. 82], В. В. Васильченко [5, с. 35], Й. Васькович [6, с. 121, 122] аналогічно відстоюють позицію про можливість складення заповіту емансипованими неповнолітніми.

Підбиваючи підсумки тривалої наукової дискусії, слід вказати наступне. Закон імперативно встановлює (ст. 1234 ЦК України), що правом на складення заповіту наділена фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Повну цивільну дієздатність має фізична особа, яка досягла вісімнадцяти років (ст. 34 ЦК України). Тобто мова йде про особу, яка досягла повноліття, а також про особу, яка до повноліття набула повну дієздатність, чи якій така дієздатність була надана на підставі ст. 35 ЦК України. Вказана стаття містить наступні підстави – повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка

записана матір'ю або батьком дитини. Крім цього, повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю. В цьому випадку фізична особа набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця. В порядку, встановленому ч. 4 ст. 35 ЦК України, повна цивільна дієздатність, надана фізичній особі, поширюється на усі цивільні права та обов'язки. Враховуючи наведене, така особа може складати заповіт.

Слід навести і ще один аргумент. Стаття 1234 ЦК України прямо не містить вимогу щодо досягнення особою вісімнадцяти років на момент складення заповіту, а йдеться лише про умову повної цивільної дієздатності на час вчинення правочину. Враховуючи відсутність у главі 85 ЦК України спеціальних приписів, є всі підстави застосовувати до цих правовідносин загальні норми глави 4 ЦК України.

Викладене вище дозволяє зробити висновок, що правом на заповіт наділена повнолітня особа, яка досягла вісімнадцяти років або емансипована неповнолітня особа. На нашу думку, стан психологічного розвитку емансипованого неповнолітнього відрізняється від аналогічного стану звичайної неповнолітньої особи. Законодавче положення про можливість зниження шлюбного віку до 16 років (ч. 2 ст. 23 СК України) та рішення суду, яким це право надається, самі по собі підтверджують здатність цих осіб до осмислення реалізації цивільних прав і виконання обов'язків, а також наслідків настання цього. Факт емансипації при цьому свідчить не лише про здатність, а й про необхідність реалізації прав, притаманним лише повнолітнім, ще до досягнення ними 18 років.

І навпаки, неемансиповані неповнолітні особи (у віці від 14 до 18 років), а також малолітні (до 14 років) не мають права на заповіт, навіть щодо розпорядження своїм заробітком, стипендією, авторським гонораром, майном, набутим за рахунок цих джерел, оскільки це прямо суперечить ст. 1234 ЦК України. Застосування загальних положень ст. 32 ЦК України, чим обґрунтовують свою позицію окремі автори, тут є неприйнятним, адже спеціальне положення ст. 1234 ЦК України імперативно регулює умову щодо повної цивільної дієздатності.

Наведений висновок щодо наявності у емансипованих неповнолітніх права на складення заповіту підтверджується і позицією Верховного Суду України (п. 17 Постанови Пленуму ВСУ № 7 від 30.05.2008 р.).

Законодавство іноземних держав регулює вік, з якого особа набуває право на заповіт, виходячи переважно з історичних передумов та

національних особливостей регіону. Зокрема, відповідно до ст. ст. 904, 967 ЦК Франції право скласти заповіт має особа, яка досягла повноліття або емансипована неповнолітня особа, котра досягла 16 років. Неемансиповані неповнолітні, що досягали 16 років, можуть скласти заповіт на 1/2 частину майна, яке належить їм на праві власності, і яким вони могли б розпорядитися, якби були повнолітніми [10, с. 331–346].

Цивільне законодавство Російської Федерації визначає, що заповіт може бути вчинено громадянином, що має в момент його вчинення дієздатність в повному обсязі (ч. 2 ст. 1118 ЦК РФ) [9].

За НЦУ заповіт може скласти особа, яка досягла 16 років. Недійсним буде заповіт, вчинений особою, котра внаслідок душевної хвороби не спроможна зрозуміти та оцінити значення розпоряджень, які в ньому містяться. Неповнолітні особи (у віці від 16 до 18 років) можуть складати заповіт лише у вигляді усної заяви чи передачі письмової заяви нотаріусу [15, с. 525].

В Австрії неповнолітні у віці до 14 років нездатні до проголошення останньої волі. Неповнолітні особи у віці від 14 до 18 років можуть об'явити останню волю лише перед судом чи нотаріусом (§ 569 ЦК Австрії) [7].

Отже, правове регулювання права на заповіт в іноземних країнах, також всідчить про доцільність надання права на укладення заповіту з більш раннього віку ніж досягнення фізичною особою 18 років.

Висновки. На нашу думку, дискусію у цивілістиці щодо можливості емансипованими неповнолітніми особами складати заповіт породжує недосконалий зміст ст. 1234 ЦК України. Прямо не надає відповіді на це питання і Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, у п. 1.1 глави 3 розділу ІІ якого встановлено, що нотаріус посвідчує заповіти фізичних осіб з повною цивільною дієздатністю, у тому числі подружжя, які складені відповідно до вимог статей 1233-1257 ЦК України та особисто подані нотаріусу. Наведене має наслідком неоднакове застосування положення ст. 1234 ЦК України у нотаріальній практиці.

А відтак, з метою упорядкування досліджуваних правовідносин, ч. 1 ст. 1234 ЦК України доцільно доповнити відповідною вказівкою та викласти в наступній редакції:

«1. Право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю, або неповнолітня особа, яка набула повної цивільної дієздатності відповідно до частини 2 статті 34 та статті 35 цього Кодексу».

Подальші наукові дослідження цієї тематики вбачаються нами надзвичайно важливими, особливо в світлі процесу рекодифікації, що триває наразі в українській цивілістиці.

Список використаних джерел:

1. Антимонов Б. С. Советское наследственное право/Б. С. Антимонов, К. А. Граве. М. : Госюриздат, 1955. 264 с.
2. Барщевский М.Ю. Если открылось наследство…/М. Ю. Барщевский. М.:Юрид. лит., 1989. 192 с.
3. Белов В. А. Гражданское право Т. III. Особенная часть. Абсолютные гражданско-правовые формы : учебник / В. А. Белов. М. : Юрайт, 2010. 1189 с.
4. Буркацький Л. К. Спадкове право України :теорія, коментарі, практика, зразки заяв: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / К.: Ін Юре, 2008. 384 с.
5. Васильченко В. В. [24, с. 35], Васильченко В. В. Коментар та постатейні матеріали до законодавства України про спадкування [Текст] / В. В. Васильченко. Х. : Одіссей, 2007. 480 с.
6. Васькович Й. Спадкування за заповітом: проблеми вікового цензу // Право України. 2008. № 4. С. 121-124.
7. Всеобщий гражданский кодекс Австрии / пер. с нем. [Маслов С. С.]. М. : Инфотропик Медиа, 2011. 272 с.
8. Гордон М. В. Наследование по закону и по завещанию /М. В.Гордон. М. : Юрид. лит., 1967. 120 с.
9. Гражданский кодекс Российской Федерации // СЗ РФ. 2001. № 49. Ст. 4553.
10. Гражданский кодекс Франции: (Кодекс Наполеона) / пер. с фр. В. Захватаев ; предисл.: А. Довгерт, В. Захватаев ; отв. ред. А. Довгерт. К. : Истина, 2006. 1008 с.
11. Жилінкова І. В. Проблеми правового режиму майна членів сім'ї: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» /І. В. Жилінкова. Х., 2000. 44 с.
12. Заіка Ю. О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Ю. О. Заіка. К., 2007. 33 с.
13. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации В 3 т. Т. 3 / под ред. Т.Е. Абовой, М. М. Богуславского, А. Г. Светланова; Ин-т государства и права РАН.М.: Юрайт-Издат, 2007.468 с.
14. Никитюк П. С. Наследственное право и наследственный процесс: (проблемы теории и практики) / П.С.Никитюк. Кишинев: Штиинца, 1973. 259с.

15. Основные институты гражданского права зарубежных стран: сравнительно-правовое исследование / В. В. Залесский [и др.] ; Ин-т законодательства и сравнит. правоведения при Правительстве РФ. М. : Норма, 1999. 648 с.

16. Писарєва Е. А. Заповіт як підстава виникнення відносин між заповідачем та спадкоємцями: деякі аспекти правового регулювання//Форум права.2008.№2.С.399-404.URL:http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08peaapr.pdf .

17. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право : підручник / З. В. Ромовська. К.: Алерта : КНТ : ЦУЛ, 2009. 264 с.

18. Серебровский В. И. Избранные труды по наследственному и страховому праву / В. И. Серебровский. Изд. 2-е, испр. М.:Статут, 2003. 558 с.

19. Цивільний кодекс України. Т. 12. Спадкове право : наук.-практ. комент. : поясн., тлумачення, рек. з використ. позицій вищих суд. інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців : правникам, нотарям, адвокатам, суддям, викладачам, студ. / Ю. О. Заіка [та ін.] ; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Х. : Страйд, 2009. 544 с. (Серія «Коментарі та аналітика»).

20. Чепига Т. Д. К вопросу о праве завещать // Вестн.МГУ.Сер.Х, Право. 1965. № 2. С.50-52.

21. Чуйкова В. Ю. Правові питання спадкування за заповітом : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» /В. Ю. Чуйкова. Х., 1999. 19 с.